

УДК [11:572] (477)"19"

СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ АНТРОПОЛОГІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ Оксана Гук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано культурно-антропологічну концепцію в українській філософії першої половини ХХ століття. Продовжуючи традиції вітчизняної гуманістично зорієнтованої думки, українські еміграційні мислителі розкривають сутність людини крізь призму історично усталеної культурної традиції. Тому велика увага приділяється проблемі ментальності, яка дозволяє досягнути глибини феноменального світу української культури, специфіку світовідчуття та світосприйняття української людини, її духовного становлення, оскільки саме духовність є найбільш істотною ознакою вираження сутності людини у філософській антропології.

Ключові слова: філософська антропологія, сутність людини, менталітет, культура.

Філософія ХХ ст. поставила у центрі уваги людину, вона донині залишається основним предметом філософського осмислення. Приділяли значну увагу феномену людини українські мислителі, особливо в зарубіжжі, але їх трактування сутності людини ще не було об'єктом дослідження. Автор розглядає саме різні способи осмислення сутності людини представниками української філософської антропології першої половини ХХ ст.

У ХХ столітті, яке характеризується пануванням антропоцентричної парадигми, виникають і розгортаються такі нові напрями філософії, як філософська антропологія, екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, що прагнуть звернутися до проблеми людини у всій її багатоманітності. В українській філософії цього періоду формується власна концепція філософської антропології. З усього розмаїття підходів до невичерпної проблеми людини українські мислителі акцентують основну увагу на культурологічному, представляючи, у першу чергу, людину як "культурне єство" [1, с. 39].

Традиційний розгляд людини як біосоціальної істоти є визначально неправильним, – як стверджує філософ О. Кульчицький, – оскільки вона, на відміну від тварини, позбавлена сталих і певно діючих інстинктів, які б забезпечували їй автоматичне існування [2, с. 139–140]. Людина не має вродженої програми діяльності, не може передавати її своїм нащадкам генетичним шляхом. Вона сама обирає оптимальний варіант із наявних і передає наступним поколінням через продукти культурної діяльності. Поняття "культура-людина" виступає перш за все в генетичному аспекті. Поза людиною не існує культури, а в культурі розвивається духовний світ людини. Кожна людина в процесі свого життя оволодіває тією культурою, яка була створена її попередниками. І зрозуміти сутність людини та її життєдіяльності можна лише в контексті історично усталеної культурної традиції.

У культурній антропології людина виступає насамперед як творець і носій культури, але одночасно культура детермінує людину психологічно, впливаючи на її характер або дух, формуючи її душу. Тому в дефініції культури в сенсі антропологічному, як влучно зауважує філософ Б. Цимбалістий, ідеться не про матеріальні об'єкти, створені людьми, а про ці "психічні процеси і акти, які доводять до творення таких об'єктів", ідеться про "поставу, про норми і форми реакції людей якоїсь соціальної групи на зовнішні і внутрішні побудови" [3, с. 76]. Культура в такому розумінні визначає спосіб життя як окремої особи через набуту нею соціальної спадщини так і цілої нації. Невипадково однією з центральних категорій у культурній антропології є категорія ментальності. У генетичному плані формування ментальності етносів здійснюється здебільшого за допомогою специфічних комунікативних засобів (національна мова) і традиційно-ритуальних форм культури. Але надалі ментальність стає відносно самостійним, більше того, визначальним етнічним чинником, який швидше зумовлює етнокультурні ознаки, аніж зумовлюється ними. Звернімося до визначення, яке пропонує доктор філософських наук В. Храмова: "Ментальність — це спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення" [4, с. 4]. В. Янів пропонує термін "дух культурних циклів" і пояснює це як "певну однорідність у способі думання, відчуження, хотіння, реагування одиниць, що складаються на нарід чи певну понаднаціональну спільноту зі спільними прикметами" [5, с. 1]. Отож ментальність – це певне духовне утворення, яке викристалізовується й формується на підставі співбуття, що розвивається в просторі культури. Ментальність – це певна духовна парадигма співбуття спільноти. Як абсолютна й безумовна першосубстанція буття, вона діє через унікальну душу певної культури, що обумовлює своєрідність формоутворень феноменального світу культури, а також специфіку світовідчуття та світосприйняття окремої особистості.

Саме тому в українській філософській антропології першої половини ХХ століття, що розглядає людину як представника певного типу культури, велика увага приділяється дослідженню українського національного характеру як серцевини української ментальності й виділенню на цьому ґрунті основних рис саме української людини. Найбільш вагомий внесок щодо таких досліджень зробили відомі українські мислителі в еміграції: В. Янів, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, І. Мірчук, Д. Чижевський. На підставі аналізу народної творчості, характеру найяскравіших епох в українській історії, світогляду, психології та творчості найвидатніших представників нації філософи виділяють такі риси українського національного характеру:

- індивідуалізм, прагнення до самовияву, незалежність, свободолюбство;
- підвищена емоційність;
- кордоцентричність;
- інтровертизм, заглиблення у внутрішній світ, прагнення до самовдосконалення душі;
- глибока релігійність;

- комплекс меншовартості, сформований під впливом чужоземного поневолення;
- хоробрість, відчайдушність і безкорисливість, з одного боку, (лицарсько-козацький тип української людини *vita maxima et heroica*) та замикання в собі, втеча від небезпеки, обережність і скритність, з іншого, (тип “захованого життя” *vita minima*) [6, с. 53].

Серед досліджень української національної психіки слід виділити студію першого українського психолога Я. Яреми, який наголошує, що найбільш характерною рисою української ментальності є індивідуалізм, що впливає із загальної структури інтровертивного українця. Крім того, дослідник подає коротку картину тих впливів, які сприяли скріпленню української інтровертивності, – три групи чинників: а) географічні умови; б) культурні впливи; в) історія, яка, “будучи сама наслідком інтроверсії, в своїх психологічних наслідках ще більше поглиблювала інтроверсію” [7, с. 52].

Філософ О. Кульчицький успішно продовжив і розвинув ідею Я. Яреми, запропонувавши “генетичне пояснення” української психіки з відповідними світосприймальними настановами. В основу цієї теорії було покладено концепцію К. Ясперса, який виділяє чотири типи світосприймальних настанов. Передусім це предметні (спрямовані на зовнішній світ) і рефлексивні (спрямовані на внутрішні переживання), а вони, у свою чергу, поділяються на пасивні та активні, спрямовані на перетворення [6, с. 51]. Отож, дослідник визначає чинники, що вплинули на формування української душі, обумовили певні “конфігурації” психічних властивостей українця. Такими, на його думку, є расовий, геопсихічний, історичний, соціологічний, культуроморфічний та доглибнопсихологічний чинники. При цьому застерігається, що виділені ним чинники впливають на національну психіку комплексно.

Стосовно расового чинника, то, спираючись на антропологічні дослідження, професор розглядає два головні расові типи України: динарський і остійський. Характеристику обом расам дає на основі “мімічних чергувань” Клавса – методу, який ґрунтується на припущенні, що зовнішня форма тіла (*сому*) у деякій мірі визначає її внутрішній світ (*психе*). Якщо порівняти динарську расу з остійською, то в обох випадках почуття переважають над розумом і волею, тобто даний чинник впливає на формування підвищеної емоційності української людини.

У геопсихічному аспекті вчування “хвилястої м’якості” лісостепу чи “безкрайної далечі степу” сприяє розвитку споглядальних настанов. Вчування степу як “руху у безкрає” породжує “ерос” – почуття любові до безконечного, абсолютно. Як наслідок “ритмізується” душа, що впливає на цілість психіки. Глибина психічних впливів залежить від інтенсивності та постійності процесів, що переносяться у сферу підсвідомості, надаючи одночасно й тривкості. Як стверджують психологи, у свідомості людини залишають більший слід не одноразові надзвичайні події, а звичайні повторювальні дрібні факти. Явища й процеси вчування геопсихічного порядку, – як стверджує О. Кульчицький – є саме такими типовими, звичайними, дрібними – “сублімальними”, – які діють, повторюючись і сумую-

чись від дитинства до кінця життя. Якщо б припустити спадковість надбаних психічних змін, саме геопсихічні обумовлені зміни мали б, мабуть, найбільше даних стати спадковими, а якщо прийняти погляд Юнга про колективне несвідоме людських груп, то не можна не включити в обсяг цього спадкового спільного людським групам колективного несвідомого саме вражень геопсихічного порядку [6, с. 53].

Та психіку української людини формує не лише географічний простір, а й час, наповнений конкретними історичними подіями. Цей історичний чинник формування української психіки, який ще можна назвати спільністю історичної долі, О. Кульчицький пов'язує з геополітичним "межовим положенням" України, яке зумовлює "межову" життєву ситуацію. Під впливом історичного розвитку України сформувалися два типи української людини: лицарсько – козацький (*vita maxima et heroica*) і тип "захованого життя", (*vita minima*). Варто зауважити, що історичний розвиток українського народу призводив до постійного зменшення представників лицарсько-козацького типу на збільшення представників його антипода.

У соціопсихічному аспекті дослідження автор бере до уваги селянську структуру української нації, яка породжує схильність до творення малих інтимних груп типу "спільнот переживання" (за Тьоннісом), об'єднаних на приязні і взаєморозумінні, а не на раціонально зумовленому прагненні до розумово продуманої спільної мети [6, с. 54].

Що стосується питання впливу культуроморфічних чинників на формування української ментальності, то О. Кульчицький стверджує, що українська культура була своєрідним викликом географічному положенню України: належачи до Сходу Європи територіально, вона тяжіла весь час до Заходу. Геокультурно-периферійний характер української духовності щодо окцидентальної духовної сфери спричинився, на думку філософа, до запізнення й одночасно послаблення трьох "хвиль ідей", які сформували в основних рисах окцидентальну духовність, тобто католицизму, ренесансу й просвітництва.

І нарешті, при формуванні та усталенні психіки величезну роль відіграє колективне несвідоме, яке, за К. Юнгом, формується із залишків та прослідків сумісних переживань етногрупи як певні неусвідомлені реакції на постійно відтворювані специфічні умови її існування. А виражаються ті реакції у характерних для даного народу універсальних праобразів, праформах, що несвідомо детермінують поведінку й мислення кожної людини (учений називає їх архетипами). Як вважає О. Кульчицький, найхарактерніший архетип українського колективного несвідомого є тип ласкавої плідної Землі.

Проаналізувавши детально вплив вищеназваних чинників на українській національний характер, О. Кульчицький доходить висновку, що надмірна почуттєвість, "кордоцентричність" української психіки відсувають на друге місце предметну світосприймальну настанову, оскільки почуття – найбільш "увнутрішнене", найбільш суб'єктивне явище в людській психіці, зате українська психічна структура є більш пов'язаною з рефлексивною настановою. Стверджена вже у расовому аспекті, вона знаходить своє додаткове обґрунтування у "*vita minima*", у перевазі

малих інтимних груп типу “спільнот переживання”, у послабленні європейської екстраверсії, у позитивному ставленні до несвідомого. Отож, панівними світо-сприймальними настановами української душі, – підсумовує дослідник, – є активно-рефлексивна й безпосередньо-рефлексивна, на базі яких переживана мить сприймається як співмірна вічності, а теперішність стає самоцінністю [6, с. 57].

Без сумніву, дослідження української психіки О. Кульчицьким мають академічний характер, але, як слушно зауважує В. Храмова, він “замало уваги надає органічній взаємодії культури як “живої” цілісності та душевної структури особистості” [4, с. 25]. Врахування цього постійно діючого активного зв’язку дозволяє зрозуміти, по-перше, культурно-історичну мінливість вдачі українця, а по-друге, – механізм передачі рис національного характеру, що визначають особливий спосіб сприйняття, мислення й поведінки народу. На цьому наголошує Б. Цимбалістий, пропонуючи власний метод дослідження української ментальності та української людини, – так званий метод соціально-культурної антропології. Центральною категорією у його концепції виступає поняття культури в антропологічному сенсі, про що вже було сказано вище.

Стосовно питання про культурний вплив безпосередньо на формування ментальності і вдачі людини Б. Цимбалістий звертається до психології З. Фрейда й визначає несвідоме як первісну душевну субстанцію, що активно впливає на наші почуття, мислення, життєдіяльність. Особисте несвідоме значною мірою формується під дією переживань у ранньому дитинстві, які суттєво впливають на становлення загальної настанови до світу, до життя, до інших людей. Родинне середовище, типи емотивних стосунків дитини з батьками й родичами обумовлюють витворення певних рис характеру майбутньої дорослої людини, що обов’язково виявиться в специфічній поведінці, в оптимістичному чи песимістичному світо-сприйнятті, в егоїзмі або альтруїзмі. На цій підставі філософ припускає, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається в її ранні роки через родину, що витворює культурне середовище етногрупи. Із “інтроєкцією” своєрідного родинного стилю життя в глибинне несвідоме дитини входить певна система вартостей, якої вона дотримується все життя.

З такого погляду національний характер постає продуктом даної культури і водночас, персоніфікуючись, носієм її, продовжувачем культурних традицій і норм у наступних поколіннях. Таким чином, Б. Цимбалістий виводить роль родини – носія традицій у взаєминах культури – як цілості зі структурою особистості. Та найбільш вагомим у дослідженні філософа є розгляд структури українського родинного життя. Мислитель доводить, що на формування національної психіки великий вплив має становище жінки в українській родині, зокрема жінки-матері. Саме до неї звернена глибока любов дітей упродовж усього їхнього життя. Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом: “Україна-мати”, “ненька-Україна”. Ці факти пояснюються матріархальним характером української родини [3, с. 87]. О. Кульчицький дану рису української ментальності відзначає як архетип “Магна Матер” – тип ласкавої плодючої Землі, опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю ненькою Землею [6, с. 55].

Слід зауважити, що використане порівняння методів, запропонованих О. Кульчицьким і Б. Цимбалістим, має на меті не їх протистояння, а скоріш, взаємодоповнення при дослідженні української ментальності, підкреслюючи важливість її вивчення у двох розрізах: 1) філогенези, тобто зміни психіки людини під впливом умов життя впродовж багатьох поколінь; 2) онтогенези, або індивідуального розвитку людини, починаючи від її народження.

Щодо питання про значення родини й роду у формуванні особистості й культури як цілісності, то йому приділяли увагу й інші дослідники антропологічної проблематики. Так, саме родина, містичний зв'язок спільної крові й спільного стилю, що сприяє проявленню волі до життя, відіграє роль наріжного каменя в концепції гармонійної особистості В. Яніва. Рід у нього виступає "основною клітиною історичного буття", а саме розуміння родини й роду виводиться з бажання фізично продовжити своє життя, перемогти часову обмеженість свого існування. Це бажання іманентне людині, оскільки ані світ, ані людина не є "Weder der Mensch noch in die Welt sind" (у розумінні завершеного буття, яке не знає руху) [1, с. 79]. Бо людському духові властивий динамізм. Звідси філософ виводить національну ідею, яка відіграє виняткову роль у житті української людини ХХ століття. Оскільки індивідуалізм (як основна риса українця) з його прагненням до "вічного" життя веде в поєднанні з розвиненим традиціоналізмом до розуміння нації, характер якої є більш абсолютний (часово й просторово), ніж поняття родини. Саме прагнення до перемоги над часом стає основою творчої дії одиниці й творить націю, – стверджує В. Янів.

Зазначимо, що такі поняття, як "нація", "національність", посідають важливе місце в культурній антропології. Так американський дослідник Едвард Сепір пропонує наступне трактування. Поняття "nation" (нація) він вживає у значенні держави, що репрезентує всі сторони життєдіяльності народу, а поняття "nationales" (національність) у нього базується лиш у сфері етнічного виміру культури. Історичні фактори, які виходять із успадкованої пам'яті поколінь, створюють підвалини національного відчуття єдності. Цілком слушним філософ визнає й розрізнення культури щодо її спрямованості на людину. Культура, яка не спирається на бажання й визначальні потреби людей, що є її безпосередніми носіями, трактується ним як зовнішня (external), тоді як справжня внутрішня (internal) культура спрямована від індивіда до тих чи інших цілей [8, с. 66]. Неможливими є жодна гармонія і повнота життя, жодна культура, доки діяльність людини замикається лише в індивідуальній сфері. Щодо української культури, то її можна представити саме як справжню (internal), оскільки діяльність її індивідів завжди спрямовується до вищих цілей. Для української людини ХХ століття найвищою метою стала національна ідея.

Від інших подібних спільнот нація відрізняється тим, що потребує для повного розкриття своїх сил щастя окремих своїх членів. "...Як найвища спільнота, як спільне добро, уможливлене індивідуальне щастя, вона стає одночасно завдяки еманованому з себе почуттю сили чимось абсолютним... Нація ушляхетнює гони людини й перемінює її егоцентричне бажання влади в шляхетну потребу служби

спільноті...” [1, с. 170]. За таких умов одиниця не губиться на тлі людства, а може здобути свої власні риси серед своєї нації; почуває себе не механічним коліщатком великого механізму, а навпаки, – органічною ланкою поступу. Відчуття ж динамізму дозволяє їй видобути максимум енергії й призводить до певної самостійності, яка стає основою індивідуальної історичності. Нація в розгортанні своєї волі до влади творить умови для становлення індивідуальностей, даючи їм змогу проявитись у найрізноманітніших ділянках і завдяки цьому залишитись жити в пам'яті нащадків. Адже саме бажання вічності тісно пов'язує одиницю зі спільнотою. Це призводить до плекання культу предків з думкою, що подібної пошани в майбутньому діждеться діюче покоління, а з ним і конкретна одиниця. Отож, бажання спільної історії веде до становлення нації – спільноти з волею вічного спільного життя в майбутті.

Проблема вічного життя одиниці й спільноти безпосередньо пов'язана з проблемою сенсу життя. Геополітичне “межове” положення України зумовлює “межову життєву” ситуацію (в екзистенційному розумінні). А постійне перебування людини на “межах можливостей існування” призводить до того, що віссу відношення до життя стає не воно саме, не турботи про життя, а щось вище за нього, якась його трансценденція, якась ідея, що переступає й перевищує границі життя. Людина тоді бажає вийти поза себе, чи – краще – понад себе, щоб стати собою [9, с. 3]. Саме в цьому акті й розкривається справжня сутність людини, бо коли звернутись до самої етимології поняття “anthropos”, то, у перекладі з грецької, – це не просто людина, а “людина, піднята до”. Експлікувати “піднесення до” можна в тому разі, коли є “над”, тобто певний онтологічний простір для розгортання сутності, а відтак – і межа відліку, тобто онтологічний мінімум, що забезпечує саму потребу розгортання – піднесення [10, с. 129]. Адже людина, на відміну від тварини, має внутрішню потребу в тому, щоб “трансцендувати”, виходити за свої індивідуальні межі за допомогою залучення до чогось більшого, ніж вона сама.

У феноменологічному сутнісному спогляданні людина постає як рух від люблячого до вищих цінностей в об'єкті любові. Любов як прагнення до ціннісного вдосконалення виступає найважливішим модусом людського буття і свого основного значення набуває тоді, коли стає динамічним чинником наближення до Бога – вищої духовно-ціннісної інстанції. Не випадково квінтесенцією філософської антропології вважається метафізично-ціннісний вимір людського буття.

Потребу в таких найвищих цінностях, як “милосердя”, “любов”, “віра”, людина може усвідомити тільки шляхом поглибленого внутрішнього самопізнання, схильність до якого дослідники української ментальності, зокрема О. Кульчицький, визначають як характерну рису української психічної структури, ознаку рефлексивної світонастанови. Рефлексивність української людини посилюється ще й “кордоцентричністю” її психіки, оскільки “єдиним вибором серця завжди є любов” [10, с. 130]. А потреба в самореалізації, яка є іманентною особистості призводить до того, що справжньою суттю життя стає мораль, яка зобов'язує одиницю, народ, людство. Поступ культури можливий тільки тоді, коли всі прояви людської діяльності зіпруться на тверду основу, якою є мораль. А на думку І. Мірчука,

значення культури полягає в тому, що вона підносить людину до нової злуки з природою. Останню філософ розуміє не як випадковий конгломерат без внутрішнього зв'язку, не як хаос поодиноких явищ, а як всесвіт, універсум, космос, стосовно якого людина відчуває всю повноту свого буття [9, с. 27]. Коли людство піде культурним шляхом, то повинно воно своє ставлення до світу воно повинно заснувати на почутті любові до цілого буття, на відчутті єдності з природою. Це допоможе йому досягнути відчуття повної гармонії. І згідно з ідеєю гармонійного поєднання мікро- і макрокосму, прихильником якої був і Г.Сковорода, саме в індивідуально-особистісному духовному центрі (мікрокосмі) розкриється сутнісний зміст грандіозного світу (макрокосму).

Отже, підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що в українській філософії першої половини ХХ століття, яка виступає органічною складовою загальноєвропейської філософії, сформувалась власна культурно-антропологічна концепція. Продовжуючи кращі традиції вітчизняної, гуманістично зорієнтованої думки, українські мислителі цього періоду розкривають сутність феномену людини з його вічним прагненням до самовдосконалення крізь призму історично усталеної культурної традиції. Тому основною категорією в даній концепції виступає категорія ментальності, яка дозволяє досягнути глибину феноменального світу української культури та української людини, що є особливо актуальним на сучасному етапі, коли в умовах своєрідного духовного вакууму виникає нагальна потреба обґрунтувати широкий спектр визрілих проблем у світлі гуманістичних цінностей.

1. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен, 1996.
2. Кульчицький О. Філософська антропологія як філософське знання про людину // Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів, 1995.
3. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. К., 1992.
4. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. К., 1992.
5. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993.
6. Кульчицький О. Світовідчуття українців // Українська душа. К., 1992.
7. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Л., 1937.
8. Головка Б. Філософська антропологія. К., 1997.
9. Мірчук І. Етика і політика. Прага, 1923.
10. Українець С. Етимологія серця в українській філософській думці: діалогіка монологу // Сучасність. 1999. № 5. С. 128–131.

THE EXISTENCE OF HUMAN BEING IN UKRAINIAN PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Oksana Hook

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytets'ka Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The article deals with the analysis of cultural anthropological concept of the Ukrainian philosophers of the early twentieth century. It reveals the essence of mentality as a philosophical category and its role in the development of Ukrainian culture and formation of a Ukrainian person's spiritual becoming.

Key words: philosophical anthropology, human being, existence, mentality, culture.

Стаття надійшла до редколегії 28. 01. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003